

מה מותר האדם מן הבהמה?

על יצירתו הדרמטית של תופיק אל-חכים

דוד צמח

כ אשר התכונן פיגמאליון, גיבור מחזהו של תופיק אל-חכים, בפסלה של גאלאטיאה, שבתהליך יצירה תו השקיע את מיטב כשרונו, הוא נתמלא הערצה ללא-גבול. המחשבה, כי אמן בן-תמותה הצליח ליצור משנהב דמות אישה העולה ביופיה על כל בנות-בשר ודם שנוצרו בידי האלים, הסבה לו הרגשה של סיפוק וגאווה. גם לאפולון, האל שבהשראתו עבד פיגמאליון, היתה סיבה להיות מרוצה. זה זמן רב קיימת תחרות קשה בינו לבין וגוס — מי מהם ישלוט בנפשו של פיגמאליון. שנים רבות ניסתה וגוס, ללא הצלחה, לעורר בו תאוה לגשים ולהוציא מבדידותו בהיכלה של האמנות. הערצתו של פיגמאליון לפסל משמשת עדות לכך, כי ידו של אפולון היתה על העליונה בשלב הראשון של תחרות זו.

זהו תוכן החלק הראשון של המחזה "פיגמאליון" מאת תופיק אל-חכים, הסופר המצרי הישיש, המתקרב היום לשנות השמונים של חייו. המחזה הופיע בשנת 1942, לאחר שזכה מחברו לפירוטום רב הודות ליצירתו הקודמת, וביניהן ה"רומן" "שיבת הרוח" (1933) ו"יומנו של תובע בכפרים" (1937) שהופיעו שניהם בתרגום עברי (הראשון "היתה רוח אחרת" בתרגומו של שמואל רגולנט, והשני בתרגומו של מנחם קפליק). אל-חכים מספר, כי לאחר שראה את סרט הקולנוע המבוסס על מחזהו של ברנרד שאו "פיגמאליון", הוא שלף ממגירתו ראשי-פרקים שחיבר עוד בשנת 1925 על המאבק שהתחולל בנפשו של פיגמאליון וכתב אותם מחדש בצורת מחזה.

כמנהגו בכמה מחזות קודמים, טיפל אל-חכים גם במחזה זה, שכתב בעודו רווק, בבעיה פילוסופית שהעסיקה אותו אישית. הוא התלבט רבות באשר לקשר הרצוי בין האמנות לחיים. האם מעורבותו של האמן במציאות הסובבת אותו ובחיי היום-יום אינה עומדת למכשול בדרכו אל היצירה, הדורשת ממנו התמסרות מוחלטת? שאלה, זו אינה באה על פתרונה במחזה, שכן הוא ביקש לתת ביטוי להתלבטות על להציע פתרונות. ואמנם, לבטוי של פיגמאליון במחזה נמשכו עד יומי האחרון. קורת רוחו מן הפסל שהוא יצר לא נמשכה זמן רב. אט-אט החל לחוש, כי יצירתו אינה כליל השלמות. האשה-הפסל, יפה ככל שהיתה, חסרו בה בכל זאת החום והידידות שהזדקק להם עד מאד. בשעת חולשה אנושית, הוא השתוקק כי גאלאטיאה תזוו ממקומה ותצעד לעברו כדי לחבקו ולהשיב לו אהבה. בגבור עליו יסוריו, פנה אל וגוס בתפילה שתפית בגאלאטיאה רוח-חיים. וגוס נענתה לתפילתו והפסל הפך לאשה ככל הגשים. פיגמאליון היה לאדם מאושר בזכות אהבתה של גאלאטיאה-האשה. אולם ירח-הדבש לא ארך זמן רב. הוא לא שבע נחת כאשר ראה את האשה, שהוא יצר בחדווה כה רבה, עוסקת בעבודת-הבית ואף מחזיקה מטאטא בידיה. אכזבתו היתה מלאה כאשר ברחה גאלאטיאה מן הבית עם הגבר הראשון שהזדמן לה. היא חזרה אמנם אליו, אך הקרע היה גדול מכדי להתאחות. עד מהרה הוא השתכנע, כי לשוא יחפש את האצילות והטהור שהעניק לפסל, ולכן הוא פנה שוב אל האלים וגאלאטיאה נהפכה לפסל כפי שהיתה. בזה לא תמו יסוריו של פיגמאליון. הוא מאס בבדידותו והתגעגע לאשתו. לבסוף הוא מנתץ את הפסל בידית המטאטא ובכך מקרב גם את קצו הוא.

בשל אופי הנושאים שבהם טיפל אל-חכים במחזותיו הרע-וניים, ובהסתמך על כמה אספקטים באופיו ובהתנהגותו האישית, נתגבשה אצל מבקרי הספרות הדעה כי אל-חכים הוא אינדיבידואליסט הפורש מן החברה ומסתגר בתוך עצמו. היו אף כאלה שהדביקו לו את התואר "אויב האשה" בהת-בססם על קריאה שטחית, ולעתים מוטעית, של כמה מיצירותיו האחרות. תדמית זו נתחזקה עוד יותר, הן אצל המבקרים והן אצל הקוראים, לאחר שהופיע ספרו "מגדל השן" בשנת 1941, וזאת על-אף העובדה שהרעיונות המובעים בפרקי-הספר אינם חד-משמעיים. גם המחזה "פיגמאליון" תרם לחיזוק התדמית האמורה. המבקרים העלימו עין מן הדרך שבה סיים אל-חכים את המחזה, והסתפקו בציון העובדה, רואה בחיים ובאמנות שני קצוות שאינם נגשים. במיוחד מתבססת האגדה בדבר הסתגרותו של אל-חכים במגדל השן על העובדה, כי בניגוד למרבית הסופרים בני דורו הוא נמנע בעקביות רבה מלשתף פעולה עם אף אחת מן המפלגות הפוליטיות במצרים.

בשנים הראשונות שלאחר מהפכת 1952, התלכדה קבוצה של סופרים ומבקרים, בעיקר מחוגי-השמאל, מסביב לסיסמה "ספרות למען העם", או מה שנקרא, בעקבות סרט, "ספרות מגוייטת", יחד עם ביטול המפלגות והביקורת על מגרעותיו של המשטר הקודם, הותקפו טובי הסופרים של מצרים על שלא סיעו, בעט ובמעשה, לכוחות אשר הכינו את הקרקע למהפכה. גם תופיק אל-חכים היה מטרה להתקפות של מבקרים צעירים שטענו, כי יצירתו מעולם לא שיקפה את

בשאלת המחויבות של הסופר כלפי החברה, הם בבחינת מניפסט בזכות חופש המחשבה וחופש הביטוי של אנשי-הרוח, ובגנות כפייה מכל סוג שהוא. מחויבותו של איש-הרוח, הוא אומר, נתונה רק לעקרונות שבהם הוא דוגל ולא למצעים פוליטיים או למפלגות העומדות מאחוריהם. הירת-מותו של הסופר לקו פוליטי כלשהו הופכת אותו לכלי-שרת בידי אותם כוחות, שחובתו הקרושה כאיש-רוח היא לשמור על עמדה עצמאית ביחס אליהם. ובכן, היענות מרצון לקול המצפון האישי — כן; יצירה לפי תכתיבים — לא ולא. בסיכומו של דבר, מכריז אל-חכים כי אין קיום לאמנות ולספרות ללא חופש, חופש להציע, לבקר ואף להתנגד.

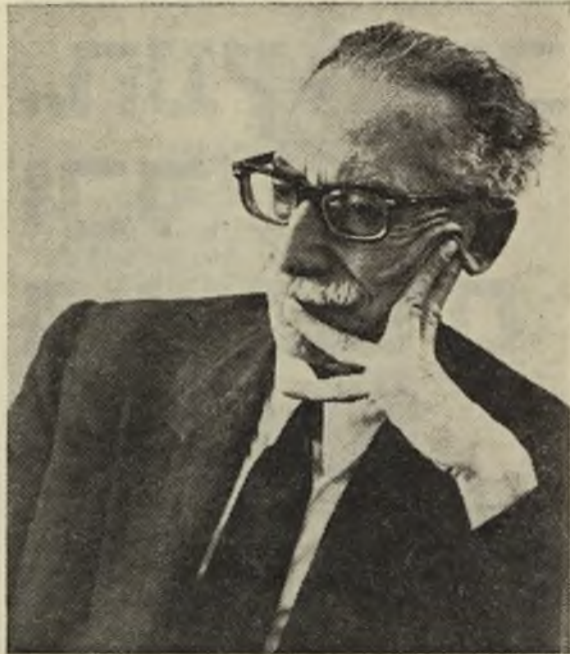
הופעת המחזה "מזון לכל פה" בשנת 1936 לוותה בתרועת שמחה של המבקרים המצדידים בספרות מגוייטת, שכן הם ראו בו מאורע המסמן תפנית בדרך יצירתו של אל-חכים. סוף-סוף, הם אמרו, ירד הסופר מן האולימפוס כדי להילחם את מלחמתם של הרעבים והעשוקים, ובמלים אחרות: הוא רתם את יצירתו הספרותית למאבק ההמונים למען צדק סוציאלי. לדעת כתוב שורות אלו, טענה זו אינה פחות מוטעית מן הטענה הקודמת, שלפיה התבורר אל-חכים ב-מגדל השן בתקופה שלפני המהפכה.

במחזה "מזון לכל פה" השתמש אל-חכים באמצעים לא-קונבנציונאליים, וזאת לאחר שבנסיון קודם, "המטפס על העץ" (1962), סיגל לעצמו כמה מן הסמנים והטכניקות של תיאטרון האבסורד. לפנינו מיוזג של חלום ומציאות, אינטראקציה של האמנות עם החיים. גיבורי המחזה: חמד, פקיד זוטרי בארכיון ממשלתי, ואשתו סמירה, מנהלים חיים של שממון רוחני ועצלות אינטלקטואלית. הם עסוקים בדברים טריוויאליים, כמו טענותיה החוזרות של סמירה נגד משחקי הקוביה שבהם מבלה חמד את שעות הפנאי שלו, וכמו הריב שלהם עם שכנתם מלמעלה השוטפת את רצפת דירתה במים רבים ומרטיבה בכך את הקיר בחדר האורחים שלהם. אולם, דווקא הדברים הטריוויאליים הפכו פתאום למקור, שממנו צמחה התרחשות גדולה. על הקיר הרטוב הצטייר לנגד עיניהם של בני-הזוג פזיון דמיוני שריתק את תשומת לבם: דמויות של את ואחות המנהלים ביניהם ויכוח סוער אך ברמה אינטלקטואלית גבוהה. מהשיח המגיע לאוזן גיהם של חמד וסמירה, שהפכו צופים במחזה-שבתוך-מחזה, מתברר כי האח טארק הוא מדען העסוק בהמצאת שיטה מהפכנית לייצור מזון בשפע אשר יספיק לכל, ואילו האחות נאדיה מפצירה בו לשווא לנקום באמם שנטלה חלק ברצח אביהם כדי להתחתן עם מאהבה. במהלך הוויכוח, מזכירה נאדיה את אלקטרא והאמלט שתכננו את הנקם למען הצדק, אבל טארק עומד על דעתו כי הצדק בימינו הוא קולקטיבי ולא אינדיבידואלי, והוא עשוי להתממש רק בחיסול הרעב שישים קץ גם לשיעבוד ולמלחמות. כל אותה עת מאוינים חמד וסמירה, גיבורי המחזה החיצוני, לדבריהם של גיבורי המחזה שעל הקיר, ומחליפים ביניהם הערות המעידות על שינוי עמוק המתחולל בנפשם. החזיון המדומה מילא את חייהם תוכן חדש והביא להתעוררות אינטלקטואלית ולהת-עלות רוחנית. כעבור זמן אנו רואים אותם כאנשים חדשים לחלוטין: ארון גרוש ספרים מכסה את הקיר שצבעו התקלף מהרטיבות; סמירה מחליטה לכתוב רומאן ומדי פעם מנגנת על הפסנתר שלא נגעה בו שנים קודם לכן, ואילו חמד רכזן רוב הזמן על מיקרוסקופ, שבו הוא "רואה גמלה בגודל של פיל".

כאמור, ראתה הביקורת השמאלית במחזה זה סימן להתפתחות חשובה ביצירתו של אל-חכים: מהסתגרות כביכול, למעורבות והתגייסות. אולם לא אצל כל המבקרים היתה השמחה שלמה. מבקר ידוע, גאלי שוכרי, מביע שביעות-רצון נוכח מה שהוא רואה כשינוי לטובה בעמדתו של אל-חכים כלפי המדע, לעומת מחזהו "מסע אל המחר" (1957) שבו הוא גינה את חברת העתיד המבוססת על טכניקה ומדע. יחד עם זאת, אין שוכרי מרוצה ממה שהוא מכנה "תוכניתו האידיאליסטית" של המחבר לחיסול הרעב על-ידי המצאות מדעיות, שכן המבנה המעמדי של החברה הישנה יאפשר למיעוט קטן לרכז את השפע בידי, ולהמשיך את שליטתו על הרוב. במקום הפתרון הדמיוני שמציעים אנשים שחולמים בהקיץ, כדוגמת גיבורי "מזון לכל פה", יחוסל הרעב, לדברי שוכרי, רק באמצעות פתרונות רדיקליים שיש בהם כדי לשנות מן היסוד את הסדר החברתי הקיים.

למען האמת, אל-חכים לא נתכוון כלל לכתוב מחזה קורא לאנשי המדע לגייס את מוחותיהם לחיסול הרעב בעולם. במרכזו של המחזה-שעל-הקיר הוא העמיד שאיפה הנראית כיום רחוקה וקשה למימוש. במקומה היה ביכולתו לבחור כל שאיפה נועזת ומלהיבה, כמו חיסול הבערות או הדברת הסרטן. החשוב הוא לא תוכנה של שאיפה, כי אם השפעתה על חייהם העלובים של חמד וסמירה, בזכות הדמיון וההעזה שבה. כל המכיר את דעותיו של אל-חכים, כפי שהן משתקפות מזה עשרות שנים מיצירותיו ומאמרו הרבים, לא יתקשה לפרש את "מזון לכל פה" לאור אמנותו של המחבר, כי מותר האדם מן הבהמה רק חלום ודמיון. לעומת הקריאה לאנשי-הרוח להתמסר לטיפול בבעיות הקיום והמציאות היומיומית, יוצא הוא להגן על האמנות הפותחת בפני האדם אופקים נרחבים, המשפרת את חייו ונוסכת בהם תכנים לרוב. בהערותיו למחזה, הוא הוזכר, כי ספרות המדע הבדייוני של ז'ול ורן ושל ג. גולו היו הקדמה הכרחית לכיבוש החלל ולמסע האדם אל הירח. ובמחזה עצמו, אומר חמד כי הוא סולל את הדרך בפני טארק. במלים אחרות, הדמיון הוא אבי כל ההמצאות, ומכאן, האמנות הגיוונה ממנו היא תנאי מוקדם לכל הגשמה שתביא לאושרה של האנושות.

מאבקו של העם. יצויון, כי השלטון החדש אימץ את הקריאה לאנשי-הרוח לרתום את יצירתם למען הגשמת מטרות ה"מהפכה. אולם כל הסימנים העידו שאין בדעתו של אל-חכים להטות אוזן וללכת בתלם הספרות המגוייטת. למבקרים אשר שילחו בו את חיציהם הוא נתן תשובה אינטליגנטית בספרו "אל-תעאדלייה" (האיוון, 1955). הפרקים שבהם הוא דן

אל-חכים קורא להקמת אגודה ישראלית-ערבית לשיתוף-פעולה תרבותית

השבועון הצרפתי "נובל אובסרבטור" פרסם בגליונו מה-5 בדצמבר 77, קריאה מטעם הסופר המצרי תופיק אל-חכים להקמת אגודה לשי-תוף-פעולה תרבותית בין ישראל וארצות-ערב, וזו לשון הקריאה:

"בתור סופר מוסלמי מצרי הכותב ערבית, היה לי שותף לא אחר מאשר שר-החוץ הישראלי לשעבר... הסיפור התחיל ב-1943, כאשר עשה מר אבא אבן בקאהיר בשורות הצבא הבריטי. כמומחה בקיא בבעיות-ערב, שלח לי מכתב ב-ערבית ללא רבב, ובו הודיעני שהוא מתרגם לאנגלית את ספרי "יומנו של תובע בכפרים". הופעת הספר בלונדון ב-1947 היתה צעד לשי-תוף-פעולה תרבותית פורה, אבל מאז הפך צעד זה לאיבה הרטנית. כיום, אין למצוא ספר זה בשוק. הדפסתו מחדש היתה בלתי-אפשרית מחמת העובדה ששני השותפים הפכו, למרבית הצער, שני אויבים. אני מקווה ששיתוף-הפעו-לה מאז יתחדש.

"כאשר טוסקניני הגיע למצרים כדי לנצח על התזמורת הסימפונית של קאהיר, מצא שחסרים כמה נגנים והם הובאו מתל-אביב. בעת ביקורי הקצר בעיר זאת בשנת 1945, נתקלתי ע"י הנהלת התיאטרון המפורסם "הבימה", שם פגשתי את מאקס ברוד, ידידו ומנהל יצירתו של קאפקא, אשר שימש יועץ אמנותי של ה-תיאטרון. דובר או על העלאת המחזה שלי "שלמה החכם" המבוסס על התנ"ך והקוראן. שיתוף-הפעולה היהודי-ערבי בתחום האמנות והתרבות היה שריר וקיים באותם ימים באזור. כלום נגזר על כל זה להפוך איבה?

"אינני פוליטיקאי. אבל גם אבא אבן, בטרם היותו פוליטיקאי, היה סופר והומניסט. מה הוא חושב על כל זה? התוכל, שותפי היקר מאתמול, לעשות למען יושתת השלום באזור? "בציפיה לכך, אני מקווה שאוכל להתחיל בצעד אחד לקראת דו-הקיום התרבותי המקווה, בה-ציעי ליסוד אגודה ערבית-ישראלית בפאריס. אני תורם למטרה זו סכום צנוע של 300 דולר המצוי עמי כעת. האם יירתמו ידידים ותומכים להצעה זו?"

"אני מחכה בתקווה ובאופטימיות — תופיק אל-חכים".